

Людмила ТАРНОВЕЦЬКА-ТКАЧ

**ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМІВ
У МОВІ УКРАЇНСЬКИХ ОСВІЧЕНИХ ВЕРСТВ
(за текстами листів і щоденників ХІХ – початку ХХ ст.)**

Український епістолярій ХІХ – початку ХХ ст. (зокрема, листування Т.Шевченка, П.Куліша, О.Маковая, щоденники М.Грушевського, С.Єфремова та ін.) засвідчує багатоманітне використання церковнослов'янських елементів різних мовних рівнів, а також текстотворчу роль висловів афористично-дидактичного змісту. Вживання мовних одиниць церковно-книжного походження у мовленні українських освічених верств розширює дотеперішнє уявлення про їх стильовий статус.

У становленні українського суспільства як культурно-історичного феномена вирішальна роль належала християнській ідеології та спричиненому нею розвитку ідеологічних настанов і соціальних пріоритетів його панівних, освічених верств. Знаний від часів Київської Русі духовний заповіт Ярослава Мудрого шанувати книги й учення книжне, який з погляду свідомості людини новітнього часу може бути сприйнятий за поетичну метафору, був насправді вже глибоко усвідомленим на свій час розумінням, що лише освіта й культура може приборкувати в людині те темне й незвідане начало, яке штовхає її на негідні для християнина вчинки: “Велика бо користь буває чоловіку від учення книжного, книги бо вчать нас і спрямовують на путь покаяння. І мудрості, і стриманості заживаємо від слівес книжних. Се бо суть ріки, що напоюють вселенну. Книгам бо є незмірна глибина, ними ж у печалі втішені, вони ж – узда, що нас стримує” [5, 37]. Книжна традиція, пов'язана з християнською культурою та її текстовим втіленням – старослов'янською мовою, а також розвиток писемного мовлення на питомій староукраїнській основі – ось ті дві течії, що у їх поєднанні, послабленні чи посиленні тієї чи іншої з них на певному історичному етапі відбувався розвиток української літературної мови як цілісний процес засвоєння, відтворення й збагачення надбань інтелектуально-духовної та практично-пізнавальної діяльності українського етносу. Витворений на південнослов'янській основі з наша-

руванням українських мовних одиниць зразок книжної церковної мови – церковнослов'янська мова впродовж тривалого періоду служила засобом культурної самоідентифікації українців. У її обороні якої ставали чільні представники політично-майнової та церковно-освітніх верств українського суспільства кінця XVI – першої половини XVII ст. – князь К.Острозький, київська шляхтянка Гальшка Гулевичівна, київський митрополит П.Могила, видатні книжники свого часу брати Зизанії, М.Смотрицький, П.Беринда, чернець-письменник І.Вишенський та багато інших, чий імена відомі історії, а чий й ні, які, проте вклали працю своєї душі в організацію братських шкіл, друкарень і тим спричинилися до високого розвитку освіти в Україні серед усіх верств людності, що його відзначали тогочасні мандрівники Україною П.Алепський, Г.-Л. де Боплан та ін. і чий свідчення є на сьогодні загальновідомим фактом не лише для фахівців, але й для ширшої культурної громади.

Вірність церковнослов'янській мові у церковних відправах і науці в силу історичних обставин стала однією з моральних домінант освіченої частини тогочасного українського суспільства, яка природним чином впливала на розвиток літературно-писемного мовлення, вироблення культурного зразка мови усного спілкування й розмовної та писемної стилістики, пов'язаної із фактичним співіснуванням в тому самому географічному середовищі двох мов – церковнослов'янської та української у її давньому текстовому та усному виявах. У плані соціальному це призводило до виокремлення певного колективу мовців, насамперед з освічених верств, які володіли стилістикою обох мов і виробляли нові навички мовного спілкування, ситуативно поєднуючи одиниці різних мовних систем і закріплюючи таким чином текстові реалізації одиниць високого стилю, генетично церковнослов'янських, у мовному потоці рідної, родинно засвоєної мови.

З високим ступенем вірогідності можна припустити, що сучасні стилістичні ознаки архаїчної книжної української лексики та відповідних одиниць інших рівнів – це спадщина, якою українська стилістика завдячує діяльності середніх освічених верств українського суспільства вищезазначеного періоду. У сучасній українській літературній мові церковнослов'янські елементи лексичного, фразеологічного, словотвірного та граматичного рівнів належать до периферійних сфер системи, внаслідок чого їх дослідження

провадилося фрагментарно й вони ще не набули усталеного термінологічного статусу. Сам термін “церковнослов’янізм” уживають переважно щодо частини архаїчної лексики, яка традиційно належить до художньо-белетристичного та публіцистичного стилів і “використовується як випробуваний стилістичний засіб, з одного боку, для підкреслення урочистості, піднесеності зображуваного, а з другого – для виявлення іронії і сарказму” [12, 65]. Традицію вживання церковнослов’янської лексики пов’язують звичайно з творчістю І.Котляревського, проте подальше її функціонування впродовж XIX ст. залишається маловивченим, за винятком констатацій Шевченкової експресивної стилістики, відтворюваної наступним розвитком художнього слова творчістю І.Франка, Лесі Українки, а також поетів XX ст. – М.Рильського, П.Тичини, М.Бажана, А.Малишка та ін. Джерельна основа церковнослов’янізмів також висвітлена побіжно, проте без з’ясування джерел і всебічної текстової реалізації неможливо визначити справжній, історично обґрунтований стильовий статус церковнослов’янських елементів у сучасній українській літературній мові.

Досліджуючи появу архаїзмів у творах Т.Шевченка, видатний український філолог проф.В.Сімович визначив джерела та причини їх появи, при цьому, щоправда, він свідомо уникає терміна церковнослов’янізми, бо вважає, що архаїчні елементи, хоч і пов’язані з церковною культурою, зжилися зі словниковим складом української мови (напр. *воскреснути*, *спасеніє*, *благодать*, *согрішити*, *лицемір*, *вічний покой*) і вживаються або в побутовому плані (як *натщесерце*), або в церковній чи поетичній мові. Для Т.Шевченка такі мовні форми мали підставу в його освіті і “здавна попереходили до його мови з того, що йому давав староукраїнський одяг Біблії, чи літописів, чи “Слова о полку” [10, 134]. Усім таким формам Т.Шевченко надав виразного стилістичного звучання і збагатив українську мову новими, ним самим утвореними формами за архаїчним зразком. Від мовного досвіду Т.Шевченка веде свій початок, так би мовити, полярна стилістика архаїзмів (у тому числі й церковнослов’янського походження), що виявляється у їх вживанні то як засобів урочисто-патетичного забарвлення, то як засобів вираження іронії, глуму і навіть сарказму.

Віднесеністю до художньо-белетристичного та публіцистичного стилів звичайно й обмежують стилістичну характеристику церковнослов'янізмів як архаїчних одиниць у складі сучасної української лексики. Проте їх уживання впродовж ХІХ ст. виходило за межі цих стилів, як це доводить дослідження мовних особливостей листування П.Куліша. Використання церковнослов'янізмів було складовою частиною Кулішевої мовної програми, спрямованої на вироблення високого стилю української мови, збагачення її абстрактною лексикою [13; 29-30]. Письменник використовував такі засоби не лише в поезії, критичній, науковій і художній прозі, а також у листах: "Можна було б скласти цілий словник церковнослов'янізмів, ужитих у листах. Ось кілька прикладів, щоб дати загальне уявлення, але далеко не вичерпний список: *благий, благодатний, блаженний, вия, вовіки, восхвалити, во спасение, глаголати, глас, Господь сил, гражданин, жизнь, збагащати, істочники воднії, нужда, оглашати, празник, рождати, сиріч, сияти, скудельний сосуд, совіт, сонм, стезя, сторицею, трепетати, труждатися, чаяти, юноша* і багато інших" [16, 56]. Цитати з Біблії та богослужбових текстів становили важливий текстовий компонент листів П.Куліша (за підрахунками Ю.Шереха – 90 цитат, з яких 22 пасажі біблійного походження цитовано по кілька разів [16, 56]. Джерелом церковнослов'янізмів виступали не лише староукраїнські переклади церковних творів, а також російська літературна мова із засвоєними нею та витвореними на власному ґрунті церковнослов'янськими елементами. З таких спостережень Ю.Шереха можна припустити, що в українському листуванні ХІХст. церковнослов'янізми могли вживатися значно ширше і були індивідуальною рисою мови П.Куліша лише щодо ступеня і частоти вживання

Стилістика українського епістолярію ще майже не досліджена, хоч загалом сконстатовано, що "в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в українській літературній мові досить поширеним був епістолярний стиль, доказом чого є листування видатних українських письменників [...], в якому часто точився жвавий обмін думками в питаннях суспільно-політичних, літературних, філософських і т.п." [9, 17]. Український епістолярій пройшов шлях від одноманітної

стилізації під просте селянське розповідання до багатой виражальної системи, здатної передати найтонші нюанси багатоманіття людського розуму і почування; у ньому відображено “поповнення лексичного фонду української мови оригінальними новотворами, розширення значень уже існуючих слів, їхньої сполучуваності, нові синтаксичні конструкції” [11, 210-211]. Окрім загальної констатації стилістичних ознак епістолярних текстів, ми ще не маємо їх детальної характеристики за рівнями властивих для них мовних одиниць. До того ж, дуже важливою проблемою, в розв’язанні якої могли б стати у пригоді епістолярні тексти, є розвиток розмовного стилю української мови, дослідження особливостей мови українських освічених верств, оскільки “типовість певної форми для певного стилю залежить від історичних, екстралінгвістичних чинників, а тому потребує розгляду в ретроспективному плані” [3, 7], а листи як письмова фіксація усного мовлення, уявного діалогу з адресатом, подають матеріал для такої ретроспекції.

Цікаво дослідити, як використовуються церковнослов’янські елементи у листах Т.Шевченка, чи мають вони ті ж самі стилістичні функції, що й у його художніх творах. Найвищий ступінь уживаності припадає на слова із компонентом *благо* – *благодарити, благодатний, благодать*: “[...] занедужав я спершу ревматизмом, – тяжкий недуг, та я все-таки потроху боровся з ним, і лікар, спасибі йому, трохи помагав, і те, що я прозябав собі хоч у поганій, та все-таки вольній хатині, так бачите, щоб я не зрисував (бо мені рисувать заказано) свого недуга (углем у комині), то і положили за благо перевести мене в казарми” [14, 257]: “Холера, благодарить бога, минула нашу пустиню – а ходила близько” [14, 256]; “Коротеньке, невеличке та щире письмо твоє от 8 августа получил я 28 сентября. Довгенько-таки воно летіло, та все-таки, благодарить бога, долетіло” [14, 348]; “А що, якби і ти, взявши Куліша та й Семена з собою, та й ви приїхали на той благодатний хутір” [14, 391]; “Благо вам, мої единые друзі!” [14, 444]; “Чи ти зробив що з Вольським? Як ні, то зроби, як умієш і як тобі бог допоможе, бо мені і вдень і вночі сниться ота благодать над Дніпром, що ми з тобою оглядали” [14, 442]. Вживаються такі лексичні одиниці

переважно у вставних конструкціях, формулах етикету і цим самим відображають зв'язок із книжною традицією, виступаючи водночас засобом високого стилю і експресивного висловлення.

Листами Т.Шевченка засвідчено лексичні одиниці церковнослов'янського походження, які входять до різних лексико-граматичних класів:

іменники: *веселіє* – “*Великим веселієм звеселили ви мене своїм добрим, християнським листом у цій бусурманській пустелі*” [14, 255]; *помишленіє* – “*Великий ти поет, друже мій Семене! Благодарю тебе всім серцем і всім помишленієм моїм!*” [14, 344], серед яких є й відповідно стилізований Шевченків новотвір *подружіє* (подружжя, дружина) – “*Будущеє подружіє моє зветься Ликеря – крепачка, сирота, така сама наймичка, як і Харитя*” [14, 468], “*Поїхав я тойді в Київ із Петербурга, тойді як ми з тобою в Москві бачились, і думав уже в Києві ожениється та й жить на світі, як добрі люде живуть, – уже було й подружіє найшлось*” [14, 274]; а також *облик* – “*Добре еси зробив, що наказав 50 штук помянутого образа, нехай поки що земляки дивляться хоть на сей облик бородатого недобитого кобзаря свого*” [14, 415]; *скорб* – “*Прочитав я вдруге вже о скорбі вашій, о вашій Лізі, що маємо робить, коли того бог вже хоче*” [14, 260] – переважна більшість іменників має абстрактне значення і лише один (новотвір *подружіє*) – конкретне;

дієслова: *веліти* – “*А вам першим бог велів розважить мою тяжку тугу в пустині щирим словом*” [14, 255]; *скорбіти* – “*Жаль і дуже мені вашої маленької, згадаю, то так, неначе бачу, як воно, маюсіньке, танцює, а Ілья Іванович грає і приспівує ... не скорбіть, може, воно добре зробило, що перейшло на той світ, не мучене страстьми земними*” [14, 255]; *прозябати* – “*[...] занедужав я спершу ревматизмом, – тяжкий недуг, та я все-таки потроху боровся з ним, і лікар, спасибі йому, трохи помагав, і те, що я прозябав собі хоч у поганій, та все-таки вольній хатині*” [14, 257]; *воздати* – “*Да воздасть вам господь і дому вашому, що посітили есте невольника і тяжку його тугу розважили*” [14, 260]; *отринути* – “*Нехай тебе бог милує і стереже на славу великого святого искусства. Не отринь же*

просьби любящего тебе друга" [14, 392] – спільною тематичною ознакою названих дієслів є те, що всі вони пов'язані з емоційно-почуттєвою сферою людини, яка в Т.Шевченка сформувалася під впливом релігійно-морального виховання; тому вживання таких дієслів підпорядковане не стільки стилістичним завданням, скільки суто номінативним. Традиційним у вживанні дієслів-церковнослов'янізмів є поєднання їх в одному контексті із суто розмовними елементами, що створює гумористично-жартівливий колорит, відповідний до невимушеного товариського спілкування: *вкушати* – “*За ковбаси і сало спасибі тобі, а як получу та покуштую, то ще раз скажу: спасибі! Думаю, що вони такі самі будуть, як і ті, що ми з тобою колись під яблуною вкушали*” [14, 451]; *подвизатись* – “*Подвизаюсь потроху то коло чарочок тощо*” [14, 252];

дієприкметники: суций – “*Та ще поскубуть за чуб отого ледачого Левицького і поклоняться землякам моїм, в Оренбурге суцим*” [14, 266]; *богоспасаємий* – “*І того ж божого року, написавши тобі лист і гарненько власними руками у тім же богоспасаємім граді Миргород оддавши на поchtу, поїхав собі в престольний град Москву*” [14, 302]; *субстантивований дієприкметник грядущее* – “*Страшно дивиться мені на грядущее, бо воно погане*” [14, 243] – у вживанні таких віддієслівних форм помітна стилістична настанова поєднати урочисте й жартівливе;

повні нестягнені форми прикметників та займенників: сліпая – “*І думав, що то була сила волі над собою, аж ні, то була гордость сліпая*” [14, 257]; *сіе* – “*Послав би вам грошей на все сіе, так дасьбі, до шеляга пропали*” [14, 256];

службові слова: опріч (вживається паралельно з українським народним *окроме*) – “*Просив я Варвару Ніколаєвну, щоб мені книжечок деяких прислала, а тепер і вас прошу, бо, опріче біблії, нема й одніі літери*” [14, 256], “*Прочитавши, я отдам вам або Федору Матвеевичу, бо, ей-богу, окреме біблії, нема в мене ні однісінької книжечки*” [14, 258]; *паче* – “*Бог їм звидить. Якби вони знали, що єдине слово ласкаве тепер для мене паче всякої радості*” [14, 259].

У листах Т.Шевченка нерідко вживані й сталі звороти з виразною експресивною функцією: “*Як будеш писать до Василя*

і Михайла, то кланяйся їм і спитай у Михайла, чи послав він те, що я його просив, до Лизогуба в Чернігівську губернію, бо я й досі нічогосінько не знаю, а обнищах до зіла [14, 290]; *“Вони гласу моленія моего, друже мій єдиний, пришли мені текст “Слова о полку Ігоря”, а то на твоїй душі буде гріх, як не буде воно, те “Слово”, переведено на наш задушевний, прекрасний язык”* [14, 308]; *“Ми з ним укупі жили два года і ні разу не лаялись, а це, я думав, притча во язицех”* [14, 289].

Структурно-тематичною особливістю епістолярію Т.Шевченка є вживання висловів афористично-дидактичного змісту, переважно на початку речення (або в початковій частині листа), де вони виступають сворідним імпульсом для розгортання тексту і визначають його головну тематику: *“Всяк друг речет: содружихся ему и аз: не есть именем точио друг. Отак тепер і зо мною сталось. Було, на собаку кинь, то влучиш друга, а як прийшлось до скруту, то святий їх знає, де вони поділись!”* [14, 259]. Подібну особливість помічаємо також у листах одного з адресатів Т.Шевченка – А.Лизогуба, одного з небагатьох адресатів-українців, який послідовно вживав у листах до Т.Шевченка української мови: *“Не един хліб есть на потребу чоловіку, но і всяк глагол господен. – Не о едином тілі маємо думать і трудитись, треба і за душу міркувать”* [7, 69], *“Ви знаєте, що я не вельми заможний, але готов ділитись, чим маю. Що Вам треба, да коли у мене є – то зроблю. Да не скаже мені господь у день судний: бих болен и в темнице и не посетисте мене. Не могу посітить персонально – привітаю словом”* [7, 64], з чого можна зробити висновок, що староукраїнські переклади біблійних текстів мали значний вплив на розвиток розмовного мовлення українських освічених верств, що тематично вже далеко виходило за межі суто побутові і свідчило про засвоєння загальнокультурних гуманістичних здобутків людського інтелекту, закріплених у мові.

Для листів А.Лизогуба особливо прикметним є використання значного числа елементів церковнослов'янського походження, не лише лексичного й фразеологічного, а також граматичного рівнів: *да пошле, терпініє, угодно, посітить, покой, сохраняє* [7, 63-64], *благо, спаситель, з скорбію, з радостію, лобзаніє господне*

[7, 69], *тропою, з нашими немощами, во славу, спаса наша* (Р.в.), *сподобити, осінити, благодатію, аще господь зо мною, кого убоюся* [7, 73]. Причини цього мовного явища слід шукати, напевно, як в освіті і світогляді самого автора, так і в його комунікативних настановах морально підтримати й розрадити Т.Шевченка в засланні.

Повного видання текстів українського епістолярію ХІХ ст. ще не здійснено, та все ж можна зробити попередні висновки про те, що вживані в листах церковнослов'янізми набули на цей період статусу експресивних елементів розмовного стилю, а саме листування було своєрідним містком, через який ці, з походження книжні, елементи потрапляли до розмовного вжитку і закріплювалися в ньому. Такий шлях стилістичного розвитку церковнослов'янізмів в українській мові ХІХ ст. підкріплювався соціальним походженням та особливостями освіти представників української інтелігенції з Наддніпрянської України, яка не мала україномовних освітніх закладів. Частковим аргументом на користь цієї тези може бути вживання церковнослов'янських елементів у щоденниках з цього періоду. У нещодавно виданих щоденниках М.Грушевського знайдемо величезну кількість записів, у яких поєднано загальнономвні, діалектні та книжні елементи церковнослов'янського походження, напр.: *“Вчора цілий день був у наймах, втомився страшенно, а головна річ – падало мені піти на Нестора, знову собі роздрочив нерви; упокой мене, Господи!”* [2, 202]; *“1.1 [1893 р.], п'ятниця. Ще один рік, хай благословить его Біг і не пом'яне всего злого нашого, що чинили минулими часами. Хтілося б, щоб був сей новий рік лекий, од попередніх, одначе воля Господня да будет на мені; [...] Дай Боже дерзновенно і неосужденно ходити перед тобою во славу і на користь народові нашому й усій людскости! Помилуй і благослови, й помози, пощастить моїм близьким!”* [2, 194]; *“11.1 [1893р.], понеділок]. Ввечері трошки читав *Ludność*, але був не свіжий і для просвіження читав *Ревізора* й *Сватання Гоголя*. Дивуюся, що так багато сплю, але шануюсь із собою – якщо єсть переутомленіє, то его конче тра збутись”* [2, 195] та багато інших. Можливо, що джерелом церковнослов'янізмів у мові М.Грушевського, подібно до П.Куліша, виступала не лише

староукраїнська, а й російська мова.

Заслуговує на докладне дослідження й пояснення подібне вживання церковнослов'янizmів у мові представників західноукраїнської інтелігенції, наприклад – у листах О.Маковея, які рясніють висловами, стилізованими на церковнослов'янський лад: *“Я такий лютий, що пером сокрушу їх на пепел і цілу Европу одним замахом розброю”* [8, 546]; *“Блажен муж, Василю, не входять на пути старокавалерскіі, мир Тобі!”*, *Пощастии мені господи оглядати Василя Щурата со женою і малими патріотами в Чернівцях”* [8, 548-549]; *“А ти помяни мя, егда прийдеши в кофейню і в дом свой, такий високий, що мені аж жаль Твоїх ніг. Щиро Тобі прихильний О.Маковей”* [8, 552]. З огляду на наведені тексти можна припускати зміну стильового статусу і збагачення стилістичних можливостей церковнослов'янizmів в усному та писемному товариському мовленні представників української інтелігенції Буковини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Про це свідчать також фрагменти діалогічного мовлення у текстах художнього стилю, наприклад, у повісті “Перші зорі” Тодота Галіпа, українського письменника-буковинця, чия творчість припала на вищезазначений період [1].

Варто відзначити також, що певний вплив на вживання лексики книжного походження в усному мовленні мали утворені на її основі фразеологічні одиниці, причому, як можна припустити з листів О.Кобилянської, вони могли належати до спільного фонду історично й культурно суміжних мов, зокрема, для української й польської: *“To imaginacja, że co rosyjskie a ruskie jedno i to samo – także w mowie straszenna różnica – rozumie się, kiedy się prawdziwie po rosyjski mówi! Na tym zjeździe archeologicznym my jak na tureckim kazaniu siedzieli”* [6, 421]. Порівняймо з перекладом упорядників видання: *“То фантазія, ніби українське і російське – одне і те ж; навіть і в мові є величезна різниця, – звичайно, коли говорити правильно по-російському! На археологічному з'їзді ми сиділи, як на турецькій проповіді”* [6, 424] [підкресл. наше – Л.Т.]. Із зіставлення наведених текстів оригіналу польською мовою та українського перекладу листа О.Кобилянської до батьків легко побачити, що упорядники замінили слово *казане* на *проповідь*.

Як можна висувати з нещодавно виданих щоденників Сергія

Єфремова (належать до 1923-1929 рр.), вживання книжних, генетично церковнослов'янських мовних елементів становило одну з визначальних характеристик не лише суто розмовного, комунікативного вияву мови, а було важливим засобом (чи інструментом), внутрішнього мовлення, пов'язаного з кількома аспектами розумово-мовної діяльності людини: з відбором та послідовним укладанням інформації, її осмисленням на рівні свідомості та в шкалі моральних оцінок, а також з емоційним сприйняттям: *“Ми колись хоч приблизно знали, звідки беруться й на що витрачаються гроші, – тепер же тільки отак випадково довідуємося про якусь деталь, а в цілому – темна вода во облацях небесних!”* [4, 470]; *Так і вернувся не здобихом і дав звістку до друкарні, щоб випустили книгу* [4, 472]; *“І взагалі можна сказати: все труждаємося зиждуції. Друга звістка, що стрітила мене в Києві, – це заборона моєї передмови до Кониського”* [4, 477];

Вживання церковнослов'янзмів у мові українських освічених верств XIX – початку XX ст. засвідчується епістолярними текстами цього періоду і розширює дотеперішнє уявлення про їх стильовий статус. Маючи своїм джерелом староукраїнські переклади біблійних текстів, елементи церковнослов'янського походження проникали в усне мовлення завдяки освіті, а також як результат пошуку потрібних для тогочасної української літературної мови одиниць високого стилю.

1. Галіп Т. Перші зорі. – Чернівці, 1895. – 132 с.
2. Грушевський М.С. Щоденник (1888-1894рр.) / Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Запкільняка. – К., 1997. – 264 с. (Наукове видання).
3. Дудик П.С. Розмовний стиль сучасної української літературної мови (до питання про зміст поняття) // Мовознавство. – 1971. – № 5. – С.3-12.
4. Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. – К.: ЗАТ “Газета “РАДА”, 1997. – 848 с. (Серія “Мемуари”).
5. Карпіловська Є.А., Тарновецька Л.О. Українська література XI-XVIII ст.: хрестоматія з коментарями. – Чернівці: Прут, 1997. – 368 с.
6. Кобилянська О.Ю. Твори в п'яти томах. Т.5. – К.: Б.в., 1963. – 768 с.
7. Листи до Т.Г.Шевченка. 1840-1861. – К.: Вид-во Академії Наук Української РСР, 1962. – 332 с.
8. Листи О.Маковея до В.Щурата // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССXXXIV: Праці Філологічної секції. – Львів, 1997. – С. 543-565. (Публікація Петра Баб'яка).

9. Площ П.П. Українська літературна мова другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Вид-во Академії Наук УРСР, 1958. – 52 с.
10. Сімович В. Дещо про Шевченкову архаїзовану мову // Василь Сімович. Українське мовознавство: Розвідки й статті / Упорядкував Юрій Шевельов. – Оттава: Видавництво Оттавського університету, 1984. – С. 133-145.
11. Стиль і час: Хрестоматія. – К.: Наукова думка, 1983. – 246 с.
12. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / За загальною редакцією академіка І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 588 с.
13. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Львів - Нью Йорк, 1996. – 192с. (Українознавча бібліотека НТШ. Число 7).
14. Шевченко Т.Г. Твори в п'яти томах. Т.5.: Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1979. – 568 с.
15. Шепетюк І. Культурологічний аспект українського епістолярію в працях Ю.Шевельова і сучасні проблеми дослідження епістолярних текстів // Вісник Харківського університету, № 426: Творчий доробок Юрія Шевельова і сучасні гуманітарні науки. – Харків: Лівий берег, 1999. – С. 94-99.
16. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Юрій Шерех. Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеології. – К.: Дніпро, 1993. – С. 48-96.

Людмила Тарновецкая-Ткач. К истории церковнославянизмов в языке украинских образованных слоев (по текстам переписки и дневников ХІХ – начала ХХ вв.). Украинский эпистолярій ХІХ – начала ХХ вв. (в частности, переписка Т.Шевченко, П.Кулиша, О.Маковея, дневники М.Грушевского, С.Ефремова и другие источники) свидетельствуют о разнообразном стилистическом использовании языковых единиц церковнославянского (книжного) происхождения, принадлежащих к различным уровням системы. Употребление названных единиц в языковой практике украинских образованных слоев расширяет существующее представление об их стилистическом статусе.

Lyudmyla Tarnovetska-Tkach. Some aspects of the church Slawonic units history in the language of the Ukrainian educated classes (after the epistolary and daybooks from the ХІХ-th – the beginning of the ХХ-th). The Ukrainian epistolary from the end of 19-th – the beginning of 20-th cent. (for example, T.Shevchenko's texts, P.Kulish's, O.Makovei's letters, M.Hrushevskiy's, S.Yefremov's day-books) has some distinctive features, which testify the various stylistic using of the church Slawonic words, expressions and units of another levels of the language system.